

התרומה ההיסטורית של אגדות חז"ל

לאור אגדות רבי ואנטונינוס

ד"ר עפרה מאיר

מחניים, רבעון למחקר, להגות ולתרבות יהודית,

סיוון תשנ"ד (עמ' 25-8)

תוכן המאמר :

(1) המקום

(2) הזמן

(3) המשפחה

(4) דמויות המשנה

(5) שלטונו של אנטונינוס

(6) התעניינות אנטונינוס בענייני אמונות ודעות

(7) התעניינות אנטונינוס ביהדות

(8) היחסים האישיים בין רבי לאנטונינוס

סיכום

נספח - רשימת הסיפורים

רשימת המסורות שאינן סיפורים

תקציר: בחינת מערכת היחסים בין רבי לאנטונינוס ותרומתה ההיסטורית עפ"י המסורות הארצישראליות והמסורות הבבליות.

מילות מפתח: אגדה; רבי; אנטונינוס.

השאלה העקרונית בדבר התרומה ההיסטורית של אגדות חז"ל לא נעלמה מעיניהם של חוקרי תולדות ישראל בתקופה שבין חורבן הבית השני ועד לסוף שלטון ביזאנטיון בארץ-ישראל. כפי שצוין לאחרונה¹, הניסיון להפיק מידע היסטורי מהימן מאגדות חז"ל כרוך בקשיים רבים, שספק אם ניתן להתגבר עליהם. דומה, שאגדות חז"ל על רבי ואנטונינוס עשויות להדגים יפה הן את מורכבות הבעיה והן את הקשיים לפותרה. אפילו במסגרת המצומצמת של האגדות, שבמרכזן דמות של אחד החכמים בצוותא עם דמות של נציג השלטון הרומי - כגון הסיפורים על ר' עקיבא וטורנוסרופוס, או על ר' יהושע ואדריאנוס, או על רבן יוחנן בן זכאי ואספסיאנוס -² יש לאגדות על רבי ואנטונינוס שני היבטים מיוחדים.

(1) בעוד שהזיהוי של טורנוסרופוס, אדריאנוס ואספסינוס אינו נתקל בקושי כלשהו, הזיהוי של אנטונינוס לא רק שנוי במחלוקת, אלא שהמחלוקת נעוצה בכך, שאין דרך סבירה לזהותו. כידוע, השם אנטונינוס היה אחד משמותיהם של שורת קיסרים,³ החל באנטונינוס פיוס (138-161), דרך מרקוס אורליוס (162-180), קומודוס (180-192), ספטימיוס סורוס (193-211), קרקלה (211-217) אלגבלוס (218-222) וכלה באלכסנדר סוורוס (-235 222). לפחות שלושה מהם הוצעו כהולמים את דמותו של אנטונינוס בספרות חז"ל (מרקוס אורליוס; ספטימיוס סורוס וקרקלה). יוצא אפוא, שהזיהוי של אנטונינוס הנזכר בסיפורים עליו ועל רבי מותנה אם לא בהם בלבד, לפחות במה שאנו יודעים ממסורת חז"ל על תקופת נשיאותו של רבי .

(2) האגדות על התנאים האחרים ובני שיחם הרומאים מציגות מערכת יחסים הנגזרת ממעמד הדמויות - נציג ההנהגה היהודית מול הקיסר או נציג השלטון הרומי - ומתוכן חילופי הדברים ביניהם. בצד אגדות מסוג זה, המסופרות גם על רבי ואנטונינוס, נמצאות אגדות המציעות מערכת יחסים מיוחדת במינה בקירבה האישי החמה בין שני האישים .

החל מאמצע המאה ה-19 ועד ימינו אלה זכו האגדות על רבי ואנטונינוס לתשומת ליבם של היסטוריונים של תולדות ישראל בתקופת חז"ל. למרות חילוקי הדעות ביניהם באשר לזיהוי הקיסר, שאליו מכון השם אנטונינוס, ולמרות ההבדלים בשיטות המחקר, העמדה ביחס למסורות אלה אחידה למדי, ועיקרה: "רוב המסורות האלה הן ללא ספק דברי אגדה מופרזים,³ אך בו בזמן

"ביסודם של סיפורי התלמוד והמדרשים מונח, ודאי, גרעין היסטורי: הם מעידים על יחסים טובים, שנוצרו בתקופת האנטונינים בין השלטונות הרומיים בארץ-ישראל ובין חכמי ישראל."⁴

בעוד ההיבט הראשון נובע בעיקר ממוטיבים סיפוריים, שאינם מתקבלים על הדעת, ההיבט השני יותר משהוא נשען על המצוי באגדות גופן, הוא מנסה להסביר את התופעה על רקע עובדות היסטוריות שיש להן ראיות מוצקות. יש להודות, שסיכום דעותיהם של ההיסטוריונים הגיוני במידה כזו, שאפשר היה להציגו כתשובה לשאלת התרומה ההיסטורית בלי לעיין מחדש באגדות עצמן. אבל יש שלושה טעמים המצדיקים להידרש לבחינה נוספת של האגדות על רבי ואנטונינוס :

[א] ההבדל הבולט בין אופי האגדות במקורות חז"ל הארצישראליים לבין אופי האגדות בתלמוד הבבלי. בלי בחינה מדוקדקת של הבדל זה קשה להבין את התפתחותה של המסורת על רבי ואנטונינוס, ואת הדקויות בעיצוב דמויותיהם ובמידת זיקתן לאישים ההיסטוריים שברקע .

[ב] חשיבות העיון באגדות לא לגופן בלבד, אלא במסגרת ההקשר הספרותי שבמהלכו הן מאורגנות. ההקשר עשוי ללמד לא רק על הסיבה שבשלה הובאו האגדות ועל תרומתן לעניין הרעיוני של ההקשר, אלא גם על מידת מעורבותם של עורכי הקבצים הספרותיים של חז"ל באופי המסורות כפי שהן לפנינו .

[ג] החשיבות של עיון השוואתי בין המסורת למקבילותיה הן בספרות חז"ל והן בספרותם של עמים אחרים.⁵ במסגרת זו אני מבקשת להתרכז בעיקר בהבדל שבין המסורות

הארצישראליות למסורות הבבליות, ולבחון את התרומה ההיסטורית של כל אחת מהן .

הדברים להלן מיוסדים על 31 אגדות - 24 סיפורים ושבע מסורות לא סיפוריות) 21.⁶ כ- (68% מבין המסורות (ביניהן 17 סיפורים) מצויות רק במסורת הארצישראלית, ועשר מסורות (כ- 32%; שבע מהן סיפורים) מצויות רק במסורת הבבלית, אם כי בשלושה מבין הסיפורים בתלמוד הבבלי ניתן לזהות זיקה לסיפורים שבמסורת הארצישראלית. הדיון המרכזי הוא בסיפורים; בסיכום מוצגות גם המסורות שאינן בגדר סיפורים .

כמו רוב סיפורי חז"ל גם סיפורי רבי ואנטונינוס מיוסדים בעיקרם על חילופי דברים בין הדמויות, ולכן היסוד המבני הדומיננטי בסיפורים הוא הדיאלוג, אם כי מבנה העלילות של הסיפורים אינו אחיד. ואולם, מבנה העלילות בפני עצמו אינו תורם הרבה לבחינת אופייה המיוחד של מערכת היחסים בין רבי לאנטונינוס ותרומתה ההיסטורית. על אלה ניתן לעמוד בעיקר מהתבוננות בשמונה היבטים :

(1)המקום .

(2)הזמן .

(3)המשפחה .

(4)דמויות המשנה .

(5)שלטונו של אנטונינוס .

(6)התעניינותו של אנטונינוס בענייני אמונות ודעות .

(7)התעניינותו של אנטונינוס ביהדות .

(8)היחסים האישיים בין רבי לאנטונינוס .

(1)המקום

למעט סיפור אחד, המציין במפורש שם מקום "מעשה באנטונינוס שבא לקיסרין ושלה אחר רבינו הקדוש" [16] - אין בסיפורים הארצישראליים אזכור של מקום. אבל בעוד שבשמונה סיפורים המקום אפילו אינו משתמע, בשמונה סיפורים ניתן לקבוע אם רבי מזדמן לבית אנטונינוס (2 סיפורים - [15] [17]; [א] או שאנטונינוס מזדמן- לבית רבי (3 סיפורים - [5] - בראש החלק השני נאמר "אתא לגביה" [= בא אצלו]; [8]; [14]), או שהואיל ואין פגישה פנים אל פנים - כל אחד מהשניים נמצא במקומו (3 סיפורים - [6]; [11]; [12]). אגב, בשניים מסיפורים אלה החלק הראשון של הסיפור מתרחש בביתו של רבי והחלק השני - בבית אנטונינוס, ושני הסיפורים מתעלמים מן המרחק הגיאוגרפי בין ארץ-ישראל לרומי. במיוחד בולטת התופעה כאשר המעבר ממקום למקום נמסר במשפט: ולמחר השכים [= רבי] אצלו" [15]. מבין שבעת סיפורי הבבלי בשלושה סיפורים אין אזכור של מקום; שניים מספרים על קשרים באמצעות שליח (21), [22]; ולכן כל אחת מהדמויות נמצאת במקומה היא, אם כי בהמשכו של הסיפור השני רבי ואנטונינוס משוחחים פנים אל פנים, והמקום לא

ברור; בשני סיפורים ([23]; [24]) (אנטונינוס מגיע לביתו של רבי. שני הסיפורים האחרונים באים זה אחר זה; בראשון אנטונינוס נוהג לבקר בבית רבי מידי יום ביומו והוא מגיע לבית רבי במערה סודית, ובשני - אנטונינוס נמצא באופן קבוע בבית רבי. יוצא אפוא, שההבדל בין סיפורי ארץ-ישראל לסיפורים בבבל הוא כפול: ראשית, בסיפורי הבבלי אין רבי מזדמן לביתו של אנטונינוס. ושנית, הגם שבשתי המסורות לא רק שהמרחק הגיאוגרפי בין ארץ-ישראל לרומי אינו מונע את ריבוי הפגישות בין רבי לאנטונינוס, אלא שבשתיהן מתעלמים ממנו, הרי בארץ-ישראל רק בסיפור אחד - ובמקור מאוחר - מזדמן רבי לבית אנטונינוס במהירות, ובתלמוד הבבלי מפליגים בהתרחקות מן הסבירות הריאלית אם בעיצוב הגעתו של אנטונינוס לביתו של רבי באמצעות מערה סודית [23], אם בסיפור על שהייתו הקבועה של אנטונינוס בבית רבי [24].

2) הזמן

מול הגיוון היחסי במקום התרחשות הסיפורים, כמעט ואי אפשר לנסח מסקנה ברורה באשר לזיקה בין הזמן המסופר שלהם לבין הזמן ההיסטורי. בשניים מכלל הסיפורים - אחד בארץ-ישראל [5] ואחד בבבל [24] - נושא השיחה בין אנטונינוס לרבי הוא שאלת מעמדו של אנטונינוס בעולם הבא. אפשר, ששני הסיפורים מיוסדים על הנחה, שאנטונינוס כבר נמצא באחרית ימיו, ואולי הם משקפים מסורת, שרבי האריך ימים יותר מאנטונינוס. השערה אפשרית זו מנוסחת באופן מפורש במסורת המצויה רק בתלמוד הבבלי: "אנטונינוס שמשיה לרבי. [...] כי שכיב [= כשמת] אנטונינוס אמר רבי: נתפרדה חבילה" [30].⁷ [הבחנה מוצקה יותר היא בין סיפורים, שבהם יש חפיפה בין הזמן המסופר לזמן הסיפורי, לבין תשעה סיפורים שאין בהם חפיפה. הפער בין הזמנים בסיפורים אלה נוצר באחת משלוש אפשרויות:

א) כאשר מימוש הקשרים הוא באמצעות שליח, משתמע שהזמן המסופר ארוך מהזמן הסיפורי (שלושה סיפורים - [11]; [21]; [22]).

ב) כאשר הסיפור בנוי משני חלקים, וכל אחד מהם מתרחש בזמן אחר; [15]; [14]; [8]; [16]⁸).

ג) כאשר הסיפור פותח באכספוזיציה המוסרת על מערכת יחסים מתמשכת ([23]; [24]). שתי האפשרויות האחרונות תורמות לעיצוב מערכת יחסים קרובה והדוקה, אך זו עולה במיוחד מן האפשרות השלישית, וזו נמצאת בסיפורי התלמוד הבבלי בלבד.

3) המשפחה

בסיפור ארצישראלי אחד [16], [שבו אנטונינוס מגיע לקיסרין ושולח "אחר רבינו הקדוש", ר' שמעון, בנו של רבי, הולך עם אביו ועם ר' חייא לפגישה. ואולם, הסיפור מתעלם מהפגישה גופה, ועלילתו בנויה על ההבדל בין תגובת ר' חייא לתגובת רבי על התרשמותו של ר' שמעון מלגיונו הנאה והמשובח של אנטונינוס. כלומר, למעט האכספוזיציה, שממנה אכן משתמעת מערכת היחסים הקבועה בין רבי לאנטונינוס, בסיפור עצמו תפקיד אנטונינוס מצומצם להיותו מלווה בלגיונות, וההתרחשות בין רבי לבנו נעלמת מעיניו. שונה המצב בשני סיפורים בתלמוד הבבלי. באחד מהם [19] אנטונינוס מבקש מרבי עצה כיצד להביא לכך, ששריו יערתו לשתי בקשות שלו, ואחת מהן היא שבנו אסירוס ימלוך תחתיו. הסיפור

השני [21] מספר, שלאנטונינוס הייתה בת בשם גירא שעברה עבירה, ואנטונינוס מתייעץ עם רבי, באמצעות שליח, כיצד לנהוג בה. רמז נוסף לבנים, שעתידיים למלא את משרת אבותם, נמצא בסיפור סמוך לאחרון [22]: [אנטונינוס שולח זהב משובח לרבי, וכשרבי מסרב לקבלו בטענה שאינו צריך את הזהב משום שיש לו הרבה, משיב לו אנטונינוס, שישאיר את הזהב לבאים אחריו, והם יתנוהו לבאים אחרי אנטונינוס. בעוד שר' שמעון בן רבי הוא בבחינת דמות היסטורית ידועה, מן המסופר על בנו ובתו של אנטונינוס אין ללמוד דבר ממשי מעבר לעמדת הסוגיה בתלמוד הבבלי כלפי יחסי רבי ואנטונינוס: אנטונינוס מוקיר את תבונתו הנעלה של רבי ומתייעץ אתו בענייני המשפחה, שאותם הוא מעלים מן המקורבים לו, אך חושפם בפני רבי.

(4) דמויות המשנה

הקו האופייני לסיפורי רבי ואנטונינוס הוא דווקא ההתמקדות בשניהם בלבד. אף-על-פי-כן, בארבעה מן הסיפורים בארץ-ישראל נזכרים חכמים מסביבתו הקרובה של רבי. ר' חייא הגדול מתלווה לרבי ולר' שמעון בנו בסיפור [16] שהוזכר לעיל; בסיומו של דיאלוג בין רבי לאנטונינוס נזכר ר' רומנוס כמי שרבי שלחו לעשות קטורת לאנטונינוס [4]; רבי מבקש מר' אפס לכתוב מכתב לאנטונינוס, ומסביר לו מדוע הוא ממיר את הלשון, שכתב ר' אפס, "מן יהודה נשיאה למרן מלכא אנטונינוס" ללשון "למרן מלכא מן יהודה עבדך" [12]; כשאנטונינוס מגיע לרבי הוא מוצאו יושב עם תלמידיו ושומע מרבי שאפילו הקטן שבהם מחיה מתים. כשנטה עבדו של אנטונינוס למות, ביקש מרבי לשלוח לו אחד מתלמידיו, ולפי גירסה אחת רבי שלח את ר' שמעון בן חלפתא, שהצליח להבריא את העבד הגוסס [14]. לסיפור האחרון יש סיפור חלופי בתלמוד הבבלי [23], ובו אנטונינוס, שהרג אחד מעבדיו, מבקש מרבי לשלוח את ר' חנינא בר חמא לקרוא לאותו עבד, שכבר אינו בין החיים. לעומת החכמים הנזכרים בשמם, האנשים בשירות אנטונינוס מכונים עבדים - בסיפור האחרון לעיל ובחילוף שלו בבבלי - או שליח אנונימי, שנזכר במפורש בסיפור אחד בארץ-ישראל [11], ומשתמע בלבד בשני סיפורים בבבלי. [22]; [21]) דמויות המשנה משקפות ידיעה על אודות בני דורו של רבי מול חוסר ידיעה על בני לוייתו של אנטונינוס. עיקר התרומה של דמויות המשנה מסביבתו של רבי היא בעמדת הסיפורים, שיחסיו של רבי עם אנטונינוס לא רק היו ידועים לחכמים, אלא שאחדים מהם אפילו נטלו בהם חלק מסוים, וגם אנטונינוס למד להכירם.

(5) שלטונו של אנטונינוס

בתודעתנו אנטונינוס הוא בראש וראשונה קיסר רומי, וסביר שכך הוא נתפס בעיני המספרים. מכל מקום, במחצית הסיפורים היבט השלטון של אנטונינוס בא לביטוי בשלושה אופנים:

א) אנטונינוס מתייעץ עם רבי בעניינים הנוגעים לשלטונו. כשהוא מבקש לילך לאלכסנדריה, הוא שואל את רבי "שמא יעמוד מלך וינצחני"; [2] "הוא מתייעץ עם רבי מה לעשות כדי למלא את אוצרותיו החסרים [11], או כיצד להתמודד עם חשובי רומי שמצערים אותו [20], או כיצד להביא את שתי בקשותיו - שבנו ימלוך תחתיו ושטבריה תהיה לקולוניה - בפני שריו כך, שהם יסכימו לשתייהן [19].

ב) אנטונינוס מזכיר את היותו מלך או מתנהג כמלך. רק בשני סיפורים מזכיר אנטונינוס

את היותו מלך: כשהוא אומר לרבי, שהארוחה הצוננת בשבת ערבה לו יותר מן התבשילים הרותחים ביום החול, רבי משיב לו, שאלה של החול חסרים תבל אחד, ואנטונינוס מגיב בפליאה: וכי האוצר של המלך חסר כלום? [8], ובסיפור נוסף [15] אנטונינוס אינו מקבל מרבי, שאסור להתפלל בכל שעה משום שזו קלות ראש בגבורה. כדי להוכיח לאנטונינוס שאכן יש בכך משום קלות ראש, משכים רבי ומגיע אליו ואומר לו: "קירי כירא" [= שלום עליך], לאחר שעה - "אמפרטור", ולאחר שעה נוספת - "שלום עליך המלך". אנטונינוס מגיב על כך "מה אתה מבזה על המלכות". בארבעה סיפורים אחרים, שכבר זכרו לעיל, אנטונינוס מגיע אל רבי עם עבדיו [23], או מזמין תלמיד של רבי לטפל בעבד, [14] או מגיע לקיסרין עם לגיון [16], או מציע לרבי לשמור את הזהב לטובת היחסים בין ממשיכי דרכם [22], ומשתמע שממשיך דרכו של אנטונינוס הוא שליט רומי.

ג (רבי מתייחס אל אנטונינוס כאל קיסר. אופן זה בא לביטוי בצורה ברורה בשלושה סיפורים: בסיפור [15] שהוזכר לעיל, כשרבי מברך את אנטונינוס "שלום עליך המלך"; בסיפור המכתב ששולח רבי לאנטונינוס, הפותח בציון היות אנטונינוס מלך, [12] והשינוי שמכניס רבי בסדר הפנייה מדגיש את הכרת רבי במעמדו השלטוני של אנטונינוס; כשאנטונינוס גוחן לפני רבי כדי שיעלה עליו למיטתו [24], רבי מגיב, שאין דרך ארץ לזלזל במלכות כל כך. ואגב, כשמתלבט ר' חנינא בר חמא כיצד למלא את בקשת אנטונינוס, ששלחו להביא עבד מת, הוא אומר לעצמו, שאם ישאיר את המת ולא ימלא את משימתו יהיה בכך משום זלזול במלכות [23]. בסיפור נוסף יחסו של רבי אל אנטונינוס כאל קיסר משתמע מכך, שכאשר שואל אנטונינוס את רבי מנין לו החשש שמא עבדיו לא הקפידו על השמן בנרות, הוא משיב: מאחשורוש שכתוב בו "ועשה משתה לכל שריו ועבדיו" [17]. גם אם ניתן היה לצפות, שעיצוב אנטונינוס כשליט זר עשוי לתרום להבלטת הפער בין שני האישים, רק סיפור המכתב, שבו אנטונינוס אינו מודע להתרחשות, מיוסד על הפער הזה, שאתו מתמודד רבי בתבונה של אדם, שידע לתת את הכבוד הראוי לשליט בלי לחוש שבכך נגרע מכבודו הוא. בסיפורים האחרים או שהיבט השלטון אינו מעניק לאנטונינוס יתרון על רבי, או - כפי שבא לביטוי בעיקר באופן הראשון שהיבט זה מאדיר את חוכמתו של רבי ויתרונו על פני אנטונינוס. הגם שאופן זה נמצא גם בשני סיפורים במסורת הארצישראלית, הוא מועצם בשלושת הסיפורים בבבלי.

6) התעניינות אנטונינוס בענייני אמונות ודעות

אחת הסיבות המרכזיות לנטייה לזהות את אנטונינוס כקיסר מרקוס אורליוס נעוצה בעיצוב של אנטונינוס כמתעניין בענייני אמונות ודעות, ובמיוחד בהצגת שאלות ועמדות בעלות גוון סטואי.⁹ דווקא משום כך, ראוי לשים לב שהיבט זה נמצא בארבעה סיפורים בלבד. שלושה מהם נמצאים לראשונה במסורת הארצישראלית ואחד רק במסורת הבבלית, אבל כל הארבעה באים בתלמוד הבבלי ברצף אחד, וייתכן שרישומו של רצף זה גרם להדגשת התעניינות אנטונינוס בשאלות פילוסופיות ולזיהויו כמרקוס אורליוס. כל ארבעת הסיפורים הם במבנה של סיפור-ויכוח, ובדומה לסיפורים האחרים בעלי אותו מבנה גם אלה פותחים בשאלה שמציג אנטונינוס לרבי. אבל בעוד שבסיפורים האחרים אנטונינוס מעוצב כמי ששואל משום שאינו יודע מה התשובה, או משום שהוא מבקש מרבי עצה, שאלותיו בתחום האמונות והדעות הן שאלות לצורך פולמוס עם רבי. האופי הפולמוסי בא לביטוי או באופי השאלה גופה, או בערעורו של אנטונינוס על תוקף התשובה. כשהוא שואל "בשעה שאדם מת והגוף כלה הקב"ה מעמידו בדין?" [1] הוא מרמז לכך, שאין להקב"ה דרך לדון את האדם לאחר מות הגוף, ורמז זה מפורש במקבילה בבבלי: "גוף ונשמה יכולין לפטור

עצמן מן הדין, כיצד? גוף אומר נשמה חטאת, שמיום שפירשה ממני הריני מוטל כאבן דומם בקבר, ונשמה אומרת גוף חטא, שמיום שפירשתי ממנו הריני פורחת באויר כצפור". שאלתו "מפני מה חמה יוצאה במזרח ושוקעת במערב?" [18] נתפסת בעיני רבי כשאלה קנטרנית: "אי הוה איפכא נמי הכי הוה אמרת לי" [= לו היה להיפך, גם כן היית שואל אותי], וכשהוא מסביר את שאלתו כמדברת בסיפא בלבד "מפני מה שוקעת במערב" (ולא חוזרת לשקוע במקום זריחתה, (ורבי משיב לו - "כדי ליתן שלום לקונה" (ומקום השכינה במערב, בדומה למקום קודש הקודשים בבית המקדש) - עדיין מקשה אנטונינוס: "ותיתי עד פלגא דרקיע, ותתן שלמא ותיעול" [= ותבוא עד אמצע הרקיע, ותתן שלום ותחזור], ורק תשובת רבי "משום פועלים ומשום עוברי דרכים" מתקבלת על דעתו. בשני סיפורים נוספים שואל אנטונינוס "מאמתי יצר הרע נתון באדם?" [9] ו"מאמתי נשמה ניתנת באדם?" [10]. על השאלה הראשונה עונה רבי "משעה שנוצר" ועל השנייה - "משיצא ממעי אמו". אנטונינוס מפרך את שתי התשובות כבלתי סבירות ומציע במקומן תשובות אחרות "משעה שיצא"; "משנפקד" - ורבי מודה בנכונות תשובות אנטונינוס משום שיש אסמכתא לדבריו במקרא. למרות עמדתו הפולמוסית של אנטונינוס גם בארבעה סיפורים אלה רבי ואנטונינוס משוחחים כידידים, המקשיבים איש לרעהו ולומדים זה מזה. קו זה אופייני לכל אחד מן הסיפורים בפני עצמו, אך הוא מזדקר לעין ברצף שבתלמוד הבבלי (סנה' צא ע"א-ע"ב) - הסיפורים מאורגנים לפי סדר עולה של עמדת רבי כלפי עמדות אנטונינוס: תחילה הוא סותר את המשתמע משאלת אנטונינוס בעניין הגוף והנפש; אחר כך הוא מתמודד עמו על עמדתו בעניין מקום שקיעת השמש, ושני הסיפורים האחרונים מסתיימים בבבלי בדברי רבי - "דבר זה למדני אנטונינוס" - ללמדך, שרבי לא רק קיבל את דעת אנטונינוס בעניין מועד נתינת הנשמה בעובר ומועד נתינת יצר הרע, אלא מסרה בשמו לאחרים.

(7) התעניינות אנטונינוס ביהדות

בשישה סיפורים בארץ-ישראל אנטונינוס מגלה עניין ביהדות. רק בשניים מהם ([3]; [13]) שואל אנטונינוס מהו מובנם של שני פסוקים מאיוב (לח, יד; ט, כג). הגם שבכך נחשף ענייניו של אנטונינוס במקרא, עיצוב זה אינו מיוחד לסיפורי רבי ואנטונינוס, והוא אופייני גם לדמויות נוכריות אחרות. המיוחד לעיצוב התעניינותו של אנטונינוס ביהדות בארבעת הסיפורים האחרים הוא בכך, שאנטונינוס אינו רק שואל, אלא גם עושה מעשים של ממש, וכשהוא שואל שאלותיו אינן מכוונות להעמקת הכרתו את היהדות באופן עקרוני, אלא נובעות מתוך רצונו לעשות מעשה בתחום פולחן היהדות בלי שחוסר בקיאותו בהלכה היהודית יביא לידי מעשה בלתי נכון, או שהן מכוונות לעמוד על מידת זכותו ליטול חלק בפולחן היהודי בעולם הזה ובעולם הבא. אנטונינוס עושה מנורה לבית הכנסת [6]; הוא שואל את רבי "מהו להתפלל בכל שעה" [15] כשכוונתו להתפלל לאלוהי ישראל, ובסיפור נוסף [4] הוא מתעניין אם מותר לו לבנות מזבח כדי להקריב קרבן לאלוהי ישראל ואם מותר לו להקטיר קטורת. בסיפור אחר [5] אנטונינוס שואל האם רבי יאכילהו לוייתן לעולם הבא? כשרבי משיב בחיוב, שואל אנטונינוס: מטלה הפסח לא האכלתני ומן הלוייתן אתה מאכילני? ועל כך משיב לו רבי: ומה נעשה לך, ובטלה של פסח כתוב "כל ערל לא יאכל בו" (ש' יב, מח)? לשמע תשובה זו של רבי אנטונינוס מל את עצמו, ובא לרבי בבקשה שיסתכל במילתו, אך רבי נמנע מלהסתכל בנימוק שאפילו במילתו שלו לא הסתכל מימיו. הסיפור האחרון בא בתלמוד הירושלמי בשלושה הקשרים שונים, ובשלושתם הוא בא במסגרת דיון, שפותח במשפט: "אית מילין [= יש דברים] דאמרין דאתגייר אנטונינוס, אית מילין - דלא איתגייר". מול הסיפור, שמספר כי אנטונינוס התגייר, אומר ר' חזקיה בשם ר' אבהו בשם ר' לעזר: "אם באין הן גירי צדק לעתיד לבא - אנטונינוס בא בראשם". על אף

שהדברים באים כראיה לכך, שאנטונינוס לא התגייר,¹⁰ הם אינם מבטלים את עיצוב אנטונינוס כמי שמעשיו בעולם הזה עתידים להביאו להתגייר בעולם הבא. ממהלך הדין עולה, שהן הסיפור והן דברי ר' חזקיה היו לפני העורך האנונימי של הסוגיה, וגם אם העורך מביע הסתייגות מסוימת מאמינותו של סיפור ההתגיירות, הוא אינו מוותר על תרומתו להבנת אישיותו המיוחדת של אנטונינוס כבעל זיקה הדוקה ליהדות בכלל ולרבי במיוחד.

סיפור אחד בלבד מבין שבעת הסיפורים בתלמוד הבבלי מספר על התעניינותו של אנטונינוס ביהדות, וגם בסיפור זה [24] [העניין הוא בשאלה האישית - האם אבוא לעולם הבא? - והוא נובע מן הקירבה האישית לרבי, שבה פותח הסיפור. ואולם כשרבי משיב לשאלת אנטונינוס בחיוב, אנטונינוס שואלו: והרי כתוב "לא יהיה שריד לבית עשו" (עו"א, יח)? וכשרבי מתרץ את עמדתו בכך, שהפסוק מדבר רק ב"עושה מעשה עשו", מקשה אנטונינוס מפסוק נוסף "שמה אדום מלכיה וכל נשיאיה" (יח' לב, כט), ושוב רבי מרגיעו: "מלכיה' ולא כל מלכיה, 'כל נשיאיה' ולא כל שריה". בכך נוסף לאנטונינוס הקו של מי שבקי בפסוקי המקרא. אך סיפור יחיד זה הוא היוצא מן הכלל המאשר את הכלל: המסורת הבבליה התעניינה פחות בזיקתו של אנטונינוס ליהדות, ועיקר עניינה היה באנטונינוס הקיסר, שרכש ידידות עמוקה לרבי, כפי שנראה באופן בולט בהיבט האחרון.

(8) היחסים האישיים בין רבי לאנטונינוס

באופן כללי ניתן לומר, שכל הסיפורים מיוסדים על ההנחה כי היחסים האישיים בין רבי לאנטונינוס הם יחסי קירבה וידידות. ואולם, לאור תרומת כל אחד מן הסיפורים לעיצוב היחסים האישיים, ניתן למיננם לשתי קבוצות.

בשבעה הסיפורים שבקבוצה הראשונה, ההנחה בדבר היחסים האישיים אינה סותרת את המסופר, אך על-פי המסופר בהם בלבד אי אפשר היה ללמוד על טיב היחסים. בשניים מן הסיפורים, שבהם חילופי הדברים בין רבי לאנטונינוס ממוקדים בענייני אמונות ודעות ([1]; [18], סעיף 6 לעיל), אפשר היה להמיר את אנטונינוס בדמות של פילוסוף אנונימי בלי שעניינו של הסיפור היה משתנה, ולכן הסיפור תורם לעיצוב דיוקנו כמי שמתעניין בשאלות הנדונות, אך לא דווקא לקירבה האישית בינו לבין רבי. גם משני הסיפורים האחרים, שדנים באמונות ודעות ושבהם רבי מקבל לבסוף את דעת אנטונינוס ([9]; [10]), אין בהכרח להקיש על יחסים אישיים; ספק אם מה שהסיפור רוצה לומר הוא, שרבי קיבל את ההשקפה בדבר מועד נתינת יצר הרע והנשמה באדם רק משום שידידו הגוי השמיעה. סביר יותר, שעמדת רבי נועדה לתת לגיטימציה להיקלטותה של השקפה ממקור לא יהודי, ולסמוך לה פסוקי מקרא. ובדומה, בשני הסיפורים שבהם אנטונינוס שואל למובנם של פסוקים מן המקרא ([3]; [13]), אין להיבט הידידות משמעות; גם הם מוסיפים קו לדיוקנו של אנטונינוס, אך לא בהכרח לקירבתו המיוחדת לרבי. וגם הסיפור על נוסח הפתיחה של המכתב, ששלח רבי לאנטונינוס [12], אינו מאיר במיוחד את היחסים האישיים ביניהם. אדרבה, רבי משנה את נוסח המכתב לא משום רגש הידידות כלפי אנטונינוס, אלא משום הדגשת רגש הכבוד כלפי מי שבתוקף הנסיבות הוא כפוף אליו, והנימוק שהוא נותן - לר' אפס המתרעם - כי הוא לומד מפנייתו של יעקב אל עשו בלשון "כה תאמרו לאדני לעשו כה אמר עבדך יעקב" (בר' לב, ה) אפילו מוסיף מימד של ריחוק מצדו של רבי.

המסופר בשבעה עשר הסיפורים שבקבוצה השנייה לא רק מעצב את הקירבה האישית בין רבי לאנטונינוס, אלא שאפשר לומר, שלזכות המסופר בהם יש לזקוף את ההנחה בדבר

הקשרים האישיים ההדוקים ביניהם. אף-על-פי-כן, דרגת הקירבה בין שני האישים בשבעה עשר הסיפורים אינה אחידה, והיא מותנית בעניינו המרכזי של הסיפור. כשמסופר שאנטונינוס עשה מנורה לבית הכנסת, ורבי שמע על כך ואמר "ברוך אלוהים אשר נתן בלבו לעשות מנורה לבית הכנסת" [6], אפשר שאנטונינוס תרם את המנורה מתוך ידידות אישית לרבי, אבל אפשר שהמעשה נבע מרצון להביע קירבה לכלל היהודים, או אפילו מתבונה מדינית של קיסר, היודע כיצד לרכוש את לב נתיניו. והוא הדין בשאלותיו "מה לבנות מזבח?" ו"מה להקטיר קטורת?" [4]: על-פי הסיפור גופו ברור שאנטונינוס חש קירבה עמוקה ליהדות ולערכיה, אך לא ברור אם גרמה לכך ידידותו עם רבי, אם כי הסיפור אינו סותר אפשרות כזו, ובעצם הפניית השאלה לרבי נרמזת מערכת יחסים אישית. ובדומה, השאלה "מה להתפלל בכל שעה?" [15] בפני עצמה אינה מעידה על הקירבה ביניהם, אבל הצגתה בפני רבי מרמזת עליה, והרמז הופך לגלוי באכספוזיציה של החלק השני של הסיפור כשרבי משכים ומגיע אצל אנטונינוס. כשבא אנטונינוס לקיסרין והוא שולח אחר רבי [16], סביר שמדובר ביחסי קירבה מסוימים, אם כי עניינו של הסיפור אינו בידידות בין השניים, אלא בתגובתו של ר' שמעון בן רבי למראה הלגיון המרשים של אנטונינוס, ובהבדל בין תגובת ר' חייא, שדימה את חיילי אנטונינוס לזבובים המתקבצים על תאנים וענבים, לבין תגובת רבי, שטען שאנשי הלגיון אינם חשובים אפילו כזבובים משום שבזבובים הקב"ה עושה שליחותו, ואילו בחיילי אנטונינוס אינו עושה הקב"ה כלום. בשני סיפורים ([8]; [17]) סועדים רבי ואנטונינוס, בראשון רבי עושה סעודה לאנטונינוס, ובשני אנטונינוס עושה סעודה לרבי. ושוב, תפקיד הסעודה בסיפור האחד הוא לספר על ההבדל בין הטעם המשובח יותר של המאכלים הצוננים בשבת לבין טעמם הפחות של התבשילים החמים בחול, ובסיפור השני תפקידה לאפשר לספר על הפער בין רבי לאנטונינוס במידת האימון של כל אחד מהם בהקפדה של עבדי אנטונינוס על הכנת הנרות לסעודה ועל עליונותו של רבי בזכות היותו בקי במקרא, אבל הסעודות גופן מעצבות יחסי קירבה וידידות. בארבעת הסיפורים, שבהם אנטונינוס מתייעץ עם רבי בענייני שלטון ([2]; [11]); [19]; [20], סעיף 5 לעיל), העלילה בנויה על בעיה של שליט ועל פתרונו בעזרת יועץ נבון. אבל מבחירתו של אנטונינוס להתייעץ עם רבי עולה לא רק הוקרתו את רבי, אלא גם אימונו בו וידידותו אליו, וההדדיות ביחסים משתקפת מהיחלצותו של רבי לעזור לאנטונינוס. הסיפור על אחד מתלמידי רבי, שהצליח לרפא את עבדו הנוטה למות של אנטונינוס [14], בנוי על כוחו הרוחני של העוסק בתורה להציל חיי אדם, אבל אנטונינוס לומד על כוח זה הודות לביקורו בבית מדרשו של רבי, ורבי הוא זה שנענה לבקשת אנטונינוס ושולח אליו את תלמידו, וברור שהתנהגות שניהם מעידה על יחסי קירבה עמוקים ומתמשכים. קירבה רבה משתמעת גם מן הסיפור על אנטונינוס המבקש מרבי" התפלל עלי" [7]: רבי נענה ואומר - תינצל מן הצינה, ואנטונינוס אומר, שזו אינה תפילה משום שאפשר להתלבש היטב ולהינצל מן הצינה גם בלי תפילה; ורבי משנה את התפילה ואומר - תינצל מן השרב, ואנטונינוס אומר - זו אכן תפילה, שהרי כתוב "ואין נסתר מחמתו" (תה' יט, ז). הגם שמשמעות הסיפור היא שיכולת ההתמודדות עם קור וחום מותנית גם באדם עצמו, בקשת אנטונינוס מרבי להתפלל עליו מלמדת על רחשי החיבה וההוקרה בין שני האישים. הסיפור על השיחה, שבעקבותיה החליט אנטונינוס להתגייר [5], משלב בין זיקתו ההולכת וגוברת של אנטונינוס ליהדות עד שהיא מגיעה לשיאה בהכרעתו להפוך ליהודי לבין יחסו המיוחד לרבי. הסיפור פותח בשאלת אנטונינוס אם הוא יזכה לאכול מן הלוייתן בעולם הבא, אבל הניסוח של השאלה הוא - האם אתה מאכילני מן הלוייתן - כלומר, מצד אחד הוא יודע את ההשקפה היהודית על חלקם של צדיקים לעולם הבא, ומצד אחר הוא פונה באופן אישי לרבי, כמי שעל-פי היכרותו הקרובה אתו יכול לדעת אם הוא זכאי לכך; שאלתו השנייה -

מטלה של פסח לא האכלתני ומן הליתן אתה מאכילני - מגלה, שהן זיקתו ליהדות והן יחסו לרבי אינם חד-פעמיים, והתשובה של רבי - "מה נעשה לך, ובטלה של פסח כתוב 'כל ערל לא יאכל בו' (שמ' יב, מח)" - אמנם מדגישה כי ההבדל בין יהודי לשאינו יהודי אינו ניתן לגישור במה שנוגע לפולחן הפסח, אך בו בזמן מעידה על ידידותו העמוקה של רבי לאנטונינוס. זהו, קרוב לודאי, גם ההסבר להכרעת אנטונינוס למול את עצמו: הוא מגיע להכרה בזכות הבנתו, שלמרות הקירבה הרבה בינו לבין רבי ולמרות קירבתו ליהדות, עובדת הישארותו ערל אינה מאפשרת לו למצוא את מלוא עניינו בקשר האישי עם רבי ובקשר הרוחני לדת היהודית. מרגע שמל עצמו הוא חש, שאין המעשה שלם בלי שרבי יראה את מילתו, וגם אם רבי מסרב להתבונן במילה, שלב זה מעלה את יחסיהם לשיא של אינטימיות, שאין דומה לו ב 13 -הסיפורים בקבוצה השנייה. רק שניים מביניהם היו מן הבבלי ([19]; [20]), אבל שניהם באים ברצף של שישה סיפורים ורצף זה ראוי לעיון בפני עצמו.

אגב דיון בעניין משא ומתן עם הגויים ביום חגיהם, מפרטת המשנה בעבודה זרה (פ"א מ"ג) את חגי הגויים, וביניהם - "יום גנוסיא שלמלכים". הסוגיה מבררת מהו יום גנוסיא, ופותרת בדעת רב: "יום שמעמידין בו את המלך ברבים".¹¹ "על כך שואלים: והרי בביריתא נאמר" יום גנוסיא ויום שמעמידין בו את המלך ברבים"? ומשיבים, שיום גנוסיא הוא יום המלכת המלך, ואילו יום שמעמידים בו את המלך ברבים הכוונה להעמדת בן המלך כמלך. ומקשים: האם הם מעמידים מלך בן מלך? והרי לפי רב יוסף "הנה קטן נתתיך בגויים" (עו' א, ב - (שאין מושיבין מלך בן מלך"? בשלב זה מנסים לפרש שיום גנוסיא הכוונה ליום לידת המלך, והפירוש נדחה משום שיש ברייתא שמבחינה בין יום גנוסיא ליום הלידה. או אז מסכמים את הדיון בחזרה לדעה הראשונה - יום שמעמידין בו את המלך - ומוסיפים: ואין מקום לקושיה; כאן, ביום גנוסיא, הכוונה למלך עצמו, וכאן, ביום שמעמידין בו את המלך, הכוונה לבן המלך; ואם בכל זאת תשאל מה עם העמדה, שהגויים אינם מעמידים מלך בן מלך, התשובה היא, שעל ידי שאלה (האב מבקש רשות מהשרים להעמיד בנו תחתיו) הם מעמידים, כגון אסירוס בר אנטונינוס שמלך (על ידי שאלת אביו). כהסבר לדוגמה של אסירוס בן אנטונינוס מובא הסיפור הראשון ברצף הסיפורים:

ואמר ליה אנטונינוס לרבי: בעינא דאסירוס ברי ימלוך תחותי ותעבד טבריה קלניא,
וחדא עבדי, תרתי לא עבדי.

איתי גברא, ארכביה על חבריה, ויהב יונה לעילאי ואמר ליה לתתאי: אימא ליה לעילאי
דניפרח ליונה מן ידה.

אמר [= אנטונינוס]: שמע מינה הכי קאמר לי: תבעי מניה דאסירוס ברי ימלוך תחותי,
ואימא לאסירוס דיעביד עבד טבריה קלניא.

[תרגום: ואמר ליה אנטונינוס לרבי: אני רוצה שאסירוס בני ימלוך תחתי ושתיעשה טבריה
קולוניה, ו/דבר/ אחד יעשו, שניים לא יעשו.]

הביא [= רבי] אדם, הרכיבו על חברו, ונתן יונה לעליון, ואמר לו לתחתון: אמור לעליון
שיפריח את היונה מידו.]

אמר [= אנטונינוס]: למד ממנה, שכך אמר לי: תבקש מהם שאסירוס בני ימלוך תחתי,
ואמור לו לאסירוס שיעשה את טבריה קולוניה.]

הסיפור, שהובא בסוגיה כראיה הן לעמדה העקרונית - כי הגויים מעמידים מלך בן מלך על
ידי שאלה - והן למקרה הפרטי של אנטונינוס, מעצב את אנטונינוס כמי שפונה אל רבי כאל

יועץ נבון, שיוכל לייעצו כיצד להתמודד עם שריו כך, ששתי תוכניותיו בתחום שלטונו
יתממשו על-פי רצונו. לפיכך, הקירבה האישית ביניהם אינה מפורשת, אלא משתמעת
מעצם הבחירה של אנטונינוס להתייעץ דווקא עם רבי ;

[המשך המאמר](#)
